

Մեծապէս բաղձալի էր որ Բեթղեհէմ-
ցի հայերը յիշէին Ս. Յերոնիմոսի պան-
ծալի Համալսարանը ու ջանադիր ըլլային
իրենց փոքրիկ զարօրը հոգալ ու իրենց
աղօրը սորվեցնել կրօնք և ուսումն, որ-
պէսզի կարողանային հոգևոր ծառայու-
թիւն մը մատուցանել Գրիստոսի Ս. Ծը-
նընդեան եկեղեցիին:

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. Ա.ՂԱԽՈՒՆԻ

(ՎԵՐՋ)

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵԳԻՊՏԱԶԱՅՈՒԹԵԱՆ

ԷՅՈՒՊԵԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹԻՒՆ

1174-1250 Բ. Վ.

Ա.

Գրեց՝ Գր. Մամուր Ֆարիմի

Ֆաթիմի կայսր-խալիֆաներու կողմէ
969-1171, մօտ երկու հարիւր տարուան
շրջանին, եգիպտահայերու տրուած անօ-
րինակ շնորհքներուն և բարիքներուն փո-
խարէն՝ խալիֆայութեան իշխալէն ետք,
անոր վերակենդանացման համար, հայու-
թեան ազգային ամենափառաւոր յատկա-
նիշը կազմող երախտադիտութեան զգա-
ցումով, եգիպտահայերը Ֆաթիմիներու
կուսակիցներուն հետ միանալով ապստամ-
բեցան ու կուուեցան զահուն յափշտակիչ
Սալահէտտինի դէմ. առ այդ մեծ կոտո-
րումներու ենթարկուեցան թէպէտ(*), բայց
եգիպտահայ զաղութը ի սպառ չբնա-
ջնջուեցաւ եգիպտոսի մէջէն:

Ժամանակը արդէն բնաւ նպաստաւոր
էր քրիստոնեաներու աճումին կամ բարձ-
րացումին: Սալահէտտին, Հալէպի Սուլ-
թան Նուրէտտինի եգիպտոսի ներկայա-
ցուցիչը, Ֆաթիմի խալիֆայութեան ժա-
ռանգները արդեւափակելէ և իշխանութիւ-
նը իր ձեռք տանելէ ետք, Նուրէտտինի
խորհուրդով ընդհանուր հալածանք սկսաւ
Ֆաթիմի բոլոր յիշատակներուն դէմ: Պե-
տական բոլոր աշխատու անձնաւորութիւն-

ները ճամբեց և իրեն կուսակից անձեր զը-
րաւ, որով այդ բոլոր հայերը որոնք զիրք
մը կը զբաւէին զրկուեցան իրենց գործե-
րէն և կառավարական ասպարէզը բոլորո-
վին զոցուեցաւ իրենց առջև: Ֆաթիմեան-
ներու կողմէ հիմնուած Ազհարի կրօնական
համալսարանին հրաման եղաւ որ յետ աշ-
տու Սիւննի Մահմետականութիւնը դասա-
խօսութիւն ճիշականութեան փոխարէն՝ զոր
կը ներկայացնէին Ֆաթիմիները: Եգիպտոս-
կան բանակը կասկածելի նկատուելով,
զայն ցրուելու հրաման եղաւ և Սալահէտ-
տին Սուրիայէն բերուած Բիւրտերով նոր
բանակ մը կազմակերպեց: Բայց դեռ ինք-
զինքը Ֆաթիմիներու կուսակիցներէն զը-
տանգուած զգալով, Գահիրէի մէկ կողմը
չինեց նշանաւոր բերդ մը, որ մինչև
այսօր գոյութիւն ունի:

Այս ամբողջ գործունէութեան ընթաց-
քին, Սալահէտտին մէկ կողմէն ալ ժողո-
վըրդական մոլեռանդութիւնը քրիստոնե-
աներուն դէմ զրգուել ջանաց, զի թաշա-
կիրները այն ատեն հաստատուած էին Պա-
ղեստինի մէջ և ինք կ'ուզէր այդ կողմե-
րը մաքրել քրիստոնեաներէն:

Իր փառասիրական զգացումներուն գո-
հացում տալու համար, երբ 12 Ապրիլ
1174-ին Սուլթան Նուրէտտին մեռաւ,
չճանչցաւ ասոր յաջորդին իշխանութիւնը,
և ինքզինքը Սուլթան հռչակեց եգիպտո-
սի Միլլի Ալ Նաւահսին Եուսուֆ Պին Այյուպ
տիադոտով, որ թուականէն կը սկսի էյուպ-
եան Սուլթանութիւնը: Ասկէ վերջ այլևս
ազատ ընթացք տուաւ իր նպատակներուն:

Ֆաթիմի վերջին խալիֆան դեռ չմե-
ռած՝ Սալահէտտին իրր անոր վեզիրը
լայն առիթներ ունեցած էր չափուելու
Խաչակիրներու հետ և ուժեղ կերպով ա-
նոնց զգացնել տուած էր իր ուժը, սանձ
դնելով անոնց արկածախնդրութիւններուն
մեծ մասին: Ինք այդ կոխներու ընթաց-
քին կարելութիւնը ունէր, երբ նկատի
առնուին իր այնքան փառաւոր յաջողու-
թիւնները, վերջ դնել Խաչակիր խաչալու-
րուն. բայց իր ապագային համար մաս-
նաւոր նկատումներով յարմար սեպած էր
կիսատ թողուլ գործը: Զի իրր եգիպտոսի
վեզիր կը գործէր, և եթէ իր բոլոր ուժը
ի սպաս դնէր Խաչակիրներու փճացու-
մին, Խալիֆային անունը բարձրացուցած

(*) Տեսնել 1928 «Սրոն»ի մէջ մեր յօդուածը
«Եգիպտահայերը էյուպեան իշխանութեան օ-
րով», 1171-1173 ի միջոցին համար:

պիտի ըլլար և ինքզինքը տկարացուցած, մինչ իր նպատակն էր ինքզինքը տէր դարձնել ամէն բանի:

Միւս կողմէն խաչակիրներն ալ տեսնելով իրենց թշնամիներուն որքան վտանգաւոր նոյնքան զօրաւոր ըլլալը՝ լաւադոյն սեպած էին հաշտ ապրելու քաղաքականութեան հետեւի, ու դաշնագիր մը կրէքուած էր իրենց և Սալահէտտինի միջև իրարու վրայ չյարձակելու:

Դժբախտաբար, խաչակիրներու արկածախնդրական ոգին հանդարտ չէր կրնար կենալ: Դաշինքէն վերջ Սալահէտտին իր բոլոր ուշադրութիւնը դարձուց իր գիրքը ներքնապէս ամրացնելու և եզրկատուի մէջ կառավարութիւնը վերակազմելու իր շահերուն համապատասխան կերպով: Արտաքին գործերու համար իր ցոյց տուած առերեւոյթ անհոգութիւնը, քրիստոնեաներու կողմէ սխալ մեկնուելով՝ տկարութիւն համարուեցաւ, ու Երուսաղէմի Պալատին Դ. Թագաւորը, թէ՛ ինքզինքը իր խոռովարար իշխաններուն իրարու դէմ ունեցած երկպառակութիւնով իրեն տուած նեղութիւններէն ազատելու և թէ՛ նոր երկիրներ գրաւելու և ընդարձակուելու երկեակ նպատակներով, զրժեց Սալահէտտինի հետ իր ունեցած դաշինքին պայմանները, և հրաման ըրաւ Իսլամ երկիրներու վրայ յարձակիլ:

Սալահէտտին որ արդէն եզրկատուի մէջ ամէն բան իր ուղած ձեռով կարգադրած էր և տէր եղած էր իշխանութեան, այժմ դուրսններով զբաղուելու ժամանակը եկած համարեց և օգտուելով Երուսաղէմի թագաւորին տարաքէն՝ յարձակեցաւ Պաղեստինի վրայ: Ամէն կողմ փառաւոր յաջողութիւններ ունեցաւ Իսլամ բանակը և հասաւ Ասկաղոն քաղաքը, որու բերդին մէջ, ամէն կողմէ լքուած, ապաստանած էր Պալատին Դ. Թագաւորը սակաւ ուժերով: Սալահէտտին, հաշուելով թէ կարելի է քիչ զօրքով պաշարուամի առնել բերդը և անօթութեան ենթարկելով մէջինները, յանձնուելու ստիպել զանոնք՝ հրաման ըրաւ իր բանակի մեծ մասին երթալ և ասպատակել չըջակայ երկիրները: Այս ոչալիքան-խոհեմ արարքը չունչ տուաւ պաշարեալներուն, որոնք զապագոյի դուրս ելլելով բերդէն, անակնկալ կերպով յար-

ձակեցան Սալահէտտինի վրայ, որուն գերբռնուիլը շատ որոշ էր, և թէ իր քիւրտ անձնապահ զօրքերու փոքրաթիւ խումբը գերմարդկային ճիգերով չզիւրացնէր անոր փախուստը: Խաչակիր ասպետները ինկան փախտականներու հետէն և սկսաւ անուշի վաղքը մինչև Պաղեստինի սահմաններէն դուրս, ուր Խաչակիրները բատկաւեցան կասեցնել իրենց խոյանքը և Սալահէտտին հառաւ Պէլպէիս քաղաքը 1178 թն:

Իր կրած այս պարտութիւնը պատճառ եղաւ որ Սալահէտտին լաւ տեղեկանայ խաչակիրներու ուժին և ռազմագիտական միջոցներուն: Քիչ ժամանակի մէջ անագին բանակ մը կազմելով, զարձակ յարձակեցաւ Պաղեստինի վրայ և կայծուկ արագութեամբ շատ կողմեր գրաւելով հասաւ Սիդոն, որու չըջակայքը հանդիպելով Պալատին Դ. ի բանակին, զարկաւ ցրուեց զայն, և քիչ մնաց թագաւորն ալ գերբռնէր և թէ ասոր ալ անձնապահ զինուորները հրաշքով մը չփախցնէին զայն Սալահէտտինի ձեռքէն:

Պալատին Թագաւորին պարտութիւնը Պաղեստինի տէր զառնալ չէր նշանակեր սակայն. զի երկիրը բաժնուած էր շատ մը կոմսութիւններու, և ամէն կոմս ունէր իր անձնական բանակը և ուժը: Իսլամները այս կացութեան լաւ տեղեկ էին. որով Սալահէտտին ստիպուեցաւ պարապիլ մաս առ մաս կոմսերու ձեռքէն գրաւելու կոմսութիւնները, որոնց ամէնուն դէմ շատ յաջող յաղթութիւններ տարաւ:

Այս տեսնելի Բէրէքի խաչակիր իշխանը Ռընօ Տը Շաթիյոն տարօրինակ գաղափարը յղացաւ Բէրէքի և Շովալէքի խաչակիր զօրքերէն բանակ մը հաւաքելով երթալ Մէտինէին վրայ յարձակելու և Իսլամ մարգարէին ռսկորները առնելով Եւրոպա փոխադրելու, որպէսզի իսլամները, քրիստոնեաներէն հեռու՝ զուտ արաբական կիզրոն մը չուենեան ներշնչուելու ու կազմակերպուելու: Գաղափարը մարմին առաւ և զործադրութեան սկսաւ: Յարձակումը ծովէն եղած ըլլալով, Սալահէտտին յարմար սեպեց նոյն կերպով կատարելու հակադարձակումը. բայց որովհետեւ իր ռազմագիտութիւնը և զինուորական պատրաստութիւնները ցամաքային

էին աւելի, ստիպուեցաւ զիմել Եգիպտոսի մէջ Ֆաթիմի խալիֆայութեան օրերուն մեծ հոչակ հանած հայազգի ծովակալ ԼՈՒԼՈՒ ԷԼ ԶԱԿԷՊԻ, որ նոր ուժի մին պատճառով քաշուած կեանք մը կ'ապրէր:

Լուլու սիրով ընդառաջ գնաց Սալահէտինի զիմուքին: Կաղմակերպեց եգիպտական նաւատորմիլը և հասնելով խաչակիրներու հոսէն, ահսելի յորձակում մը գործեց անոնց վրայ: Յաղթութիւնը թէ՛ հոչակաւոր և թէ՛ լման եղաւ: Սաչակիր նաւատորմը փճացուեցաւ ամբողջապէս: Բոլոր զինուորները սրէ անցուեցան և Լուլու անձամբ երկու բարձրաստիճան ասպետներ խողովակեց Իսլամ մարզարէին գերեզմանին վրայ: Դրստոնեաներուն հետքը ջնջուեցաւ իսլամ սրբափայտերէն ու Լուլու իր հետ 10 բարձրաստիճան խաչակիրներ բերաւ Գահիրէ, զորս տուաւ իսլամ կղերականներու, որպէսզի անոնց ձեռքով սպաննուին իրր զոհ: Իսլամութեան համար հայազգի Լուլուի մատուցած ծառայութիւնը այնքան կը գնահատուի իսլամ գրողներէ որ անոնցմէ հոչակաւոր պատմարան Մաքրիկի կ'ըսէ թէ Վալիսահի բոլոր իսլամները պարտին միշտ օրհնել աւնոր յիշատակը:

Հայազգի Լուլու-էլ-Հակէպ ստացած էր մեծ հոչակ և հսկայական հորստութիւն մը: Ունէր վեց զաւակ, չորսը աղջիկ, երկուքը մահն: Իր աղջիկները իշխանափայլ օժիտներով ամուսնացուց շատ բարձր դիրքի տէր անձերու հետ: Իր ծերութեան մօտենալուն իր հորստութեան կարեւոր մասը բաժնեց իր երկու որդիներուն միջև և ինքզինք բարեկործական գործերու տուաւ: Ամէն օր երկու հազար հաց, եփուած կերակուր և կարագ կը բաշխէր աղքատներուն անձամբ: Անուանի էին իր տուած խիստ ճոխ սեղանները, որոնց ներկայ կը գտնուէին Եգիպտոսի ամենամեծ երեսկիները, որոնց քով մեծ յարգանք կը վայելէր և որոնց հետ լաւ մտերմութիւն կը մշակէր: Եգիպտահայ հալածանքներու տասնեակ մը տարիներուն միջոցին (1172-1182) ստիպուեցաւ քաշուիլ երեսնալէ. բայց Արաբիոյ մէջ իր ունեցած յաջողութիւնները առաջուրնէ աւելի փայլուն կերպով վերահաստատեցին իր գիրքը, ինչպէս նաև Եգիպտահայութեան վիճակը

բարեփոխու պատճառ եղաւ, որը թերևս բոլորովին լաւանար, եթէ 1181 թուին Կիլիկիոյ Հայոց Ռուբէն Բ. իշխանին (1174-1185) խալիֆներու կատաղի թշնամի Քէրէքի լատին իշխան Ռենո Տը Շաթիլյօնի աղջկան հետ ըրած ամուսնութիւնը զօրաւոր պաղտութիւն մը յառաջ բերած չըլլար հայ-իսլամ յարաբերութիւններուն մէջ:

Սուլթանական չըջանալի մէջ, անշուշտ Լուլուի արարքներուն շնորհիւ, Հայոց հանդէպ տեղի ունեցած մտայնութեան բարեփոխմէն օգտուելով 1183-6 չըջանին Կիլիկիոյ Ռուբէն Բ. իշխանապետին և Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոսին կողմէ Եգիպտահայոց ինպաստ զիմուքներ կ'ըլլան Սալահէտինի մօտ, որ բարեացակամ վերաբերում ցոյց կուտայ և հայկական պատուիրակութիւն մը, բաղկացած հայ եպիսկոպոսէ մը և երեք քահանաներէ, Գահիրէ կուգայ իրեն հետ բերելով Եգիպտոսի Սալահէտինի ներկայացուցիչ Մէլք Թաքի Էտտինի ուղղեալ Սալահէտինի և Մէլք Սէյֆէտինի Ապու Պէքրի հրամանագրին: Երբ, որպէսզի Պատթինի (Ալգեստան) և Զուհրի մէջ գտնուած հայ եկեղեցիները վերադարձուին Եգիպտահայերուն: Հայ եպիսկոպոսը կ'իջևանի Հարէթ Զուէլայի Հայոց Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին ուր կը բնակի և ժամանակ մը վերջ կը վախճանի: Նոյն չըջանին Կիլիկիայէն հայ մը Եգիպտոս կուգայ և նախապէս հայերուն պատկանող եկեղեցիի մը մէջ կը փնտռէ Վահրամ Պահլաունի Եգիպտահայ վէպրին (որ իշխեց 1132-1134) պահած գանձը, բայց չի գտներ, կողոպտուած ըլլալուն:

Մինչ Սալահէտին զբաղած էր ինչպէս իշխանութիւնները մէկիկ մէկիկ իր լուծին ներքև առնել և վերջ տալ Պաղեստինի քրիստոնեայ պետութեան, Իկոնիոյ Սելճուկեան Սուլթանը Գըլըճ Արսլան մեծ բանակով մը յարձակեցաւ Պաղեստինի վրայ: Սալահէտին, մէկ կողմ թողնով քրիստոնեաները, այս նոր վտանգին դէմ գնաց և քիչ ատենի մէջ մեծ մեծ յաղթութիւններով կոտորեց Սելճուկեան ուժը և իր սահմաններէն դուրս վանեց գանոնք: Սելճուկները բոլորովին ուժասպառ, վրայ չի տալու համար իրենց իսկ բնիկ տեղերը, հաշտութիւն առաջարկեցին: Ասոնց հետ

եկան նաև արդէն իսկ ծանրորէն տկարացած խաչակիր իշխաններու կողմէ հաշտութեան առաջարկներ և Սալահէտտին ճարպիկ քաղաքականութեամբ մը, իր թշնամիները նկը զնչելով, իրեն դէմ Սելճուկ-խաչակիր զաշնակցութիւն մը չստեղծելու համար, առժամայէս բարձի թողի ընելով Պաղեստինը խաչակիրներէն հիմնովին մաքրելու իր նպատակը, ընդունեցաւ իրեն եղած առաջարկները և իրեն համար բաւական նպաստաւոր պայմաններով հաշտուեցաւ ամէնուն հետ:

Այս դաշինքէն քիչ ետք Երուսաղէմի Պալատին Դ. թաղաւորը բորտութեան տխտէ բռնուելով վախճանեցաւ 1185-ին. անոր յաջորդեց իր ութնամեայ քեռորդին, այսինքն Պալատին Դ. ի Սիպիլ քրոջ և ասոր առաջին ամուսին Գուլիէլմոսի որդին, Պալատին Ե. անունով: Այս գեռատի թագաւորն ալ տարի մը ետք 1186-ին վախճանեցաւ բորտութեամբ և անոր յաջորդեց Պալատին Դ. ի Սիպիլ քրոջ երկրորդ ամուսինը՝ Գուլիտոն Լուսինեան, որու ընտրութիւնը անվերջ երկպառակութիւններու զուռ բացաւ:

Երբ մէկ կողմէն խաչակիր Տէրութեան արքայական շարունակութիւնը, չափահաս և օրինաւոր յաջորդներու չզոյրութեան պատճառով, մեծ կնճիւռներ և նախնածներ յառաջ կը բերէր՝ չըջալայ իսլամ Սուլթանութիւններու կացութիւնն ալ նոյն ընթացքը կը ստանար: Մուսուլի և Հալէպի Սուլթաններն, որոնք այս առններ վախճանեցան, իրենց իշխանութիւնը տիրաբար ձեռք առնող յաջորդներ չձգեցին և ժառանգներու միջև սկսաւ գահերու շուրջ կատաղի կռիւներու շարք մը, որոնք վերջ գտան Իզդէտտին Մաքսուտ անուն անձի մը սուլթանական տիրադոսներուն տէր գառնալովը: Իզդէտտին օրներմ հակառակորդն էր Սալահէտտինի, այնպէս որ իր առաջին զորքը եղաւ հսկայ բանակ մը կազմակերպել և միաբանելով Երուսաղէմի Գուլիտոն թագաւորին հետ յարձակիլ Սալահէտտինի երկիրներուն վրայ:

(Շարունակելի)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ՕՐԻՆԱԿ ՄԸ

ԼԱՏԻՆ ԿՐԿՆԱԳՐԻ ՄԸ ՀԱՄԱՁԱՅՆ

Նախ և առաջ տամ կտրդ մը ծանօթութիւններ: Կրկնագրին գտնողն է E. S. Buchanan⁽¹⁾: Ան է որ կրկնագրիւ լուծած, և Լատիներէնէ Անգլիերէնի թարգմանած է: Բազմահմուտ հեղինակին հանդիպեցայ 1929 Ապրիլ 26-ին Նիւ-Եորք քաղաքին հինգերորդ պողոտայի և 42րդ փողոցի մատենադարանին ձեռագրաց բաժնին մէջ, ուր հայ. ձեռագիր մը պրփուելով զբաղած էի: Նշանաւոր և քաջածանօթ հեղինակը հետաքրքրուելով աշխատութեամբս, ինծի մօտեցաւ և խօսակցութեան ընթացքին ինծի նուիրեց օրինակ մը իր երկերէն միոյն, ստորագրելով զայն: Յարմար կը գտնեմ ՍԻՍՆԻ ընթերցողներուն ներկայացունել 76 էջոց չահեկան այդ զբքոյլին պարունակութենէն մաս մը և հեղինակին յառաջարանը, թարգմանելով անգլերէնէ:

E. S. Buchanan 1896 - 1911-ի չըջանին Եպիսկոպոս Ուայուորթի հետ, (վերջինս հրատարակիչ Օքսֆորդ Վուլկաթայի), Եւրոպայի մեծագոյն լատինագէտներէն մին է: Երկուքը ծանօթացած և աշխատակցած են Սալիզպուրիի Մայր եկեղեցւոյն մէջ 1896 ին: E. S. Buchanan տեսած է աշխարհի հընադոյն ձեռագիրները, ծանօթ է նաև Աւետարանին հայերէն թարգմանութեանց տարբերութեանց: Այցելած է Ֆրանսա, Անգլիա, Իրլանտա, Գերմանիա, Աւստրիա, Իտալիա և Եւրոպայի գլխաւոր մատենադարանները: Որեւէ ապրող լատինագէտէ աւելի լատին հրատարակութիւններ ըրած է, նոյն իսկ աւելի քան իր ուսուցիչը Սալիզպուրիի Եպիսկոպոսը:

1902-ին Բարիդի մէջ սկսաւ զբաղիլ կրկնագրերով, Ֆլէտչրի կրկնագրիւ՝ որուն լուացումը գրութիւնը Եւրոպայի լուագոյն գիտնականներուն ջանքերը ապարդիւն հանեց, իր կողմէն կատարելապէս լուծուելէ վերջ՝ 1907-ին Օքսֆորդի համա-

(1) An Unique Gospel Text, E. S. Buchanan pub. Heath Cranton Limited, Fleet Lane, London, E. C.